

Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
Вип. 15. 2011. С. 429–443.

РЕЦЕНЗІЇ

POGRANICZE POLSKO-RUSKIE WE WCZESNYM ŚREDNIOWIECZU NA
LUBELSZCZYŹNIE / Skarby z przeszłości / Praca zbiorowa. – Lublin:
Wojewódzki urząd ochrony zabytków w Lublinie, 2009. – 168 s.

Пограниччя, його образ в минулому та сьогодні, завжди притягувало дослідників різних галузей гуманітарних наук. Така жвава зацікавленість є закономірною, адже, перефразовуючи К. Хаусхофера, кордон являє собою живу істоту, особливий “орган” держави і водночас автономну життєву форму [Хаусхофер, 2003, с. 247]. Зацікавлення цією проблематикою в контексті русько-польського порубіжжя як в українській, так і польській літературі спостерігається вже тривалий час [Исаевич, 1972, с. 107–124; Parczewski, 1991; Początki sąsiedztwa..., 1996; Рудий, 2003; Кучинко, 2009]. Відзначимо також активізацію музейних установ у популяризації цієї тематики. Зокрема, Винниківський історико-краєзнавчий музей спільно з НДЦ “Рятівна археологічна служба” ІА НАН України та Археологічним

музеєм Львівського національного університету імені Івана Франка організували науковий семінар і виставку “Археологія українсько-польського пограниччя” (листопад 2010 р.). У березні 2011 р. у Замойському музеї (Польща) відкрилася археологічна виставка “Ruś znana i nieznaną. Pogranicze polsko-ruskie od X do XIV wieku”, створена на основі колекцій із Замостя, Холма, Любачова, Грубешова, Томашова-Любельського.

Відрадно, що в останні роки тематика русько-польського пограниччя має продовження у науковій літературі [Słowianie Wschodni..., 2008; Pogranicze polsko-ruskie..., 2009]. Серед них виокремимо збірник наукових статей “Польсько-руське пограниччя у ранньому середньовіччі на Люблінщині”, який власне і буде об’єктом нашої рецензії. Ця книга є десятим, ювілейним, томом серії “Skarby z przeszłości”, попередні випуски якої [Archeologia Roztocza..., 2005; Badania archeologiczne..., 2006 etc.] вже отримали схвалення наукової спільноти.

Рецензований збірник складається із вступного слова редакційної колегії та семи статей, які висвітлюють різні аспекти вивчення матеріальної і духовної культури населення польсько-руського пограниччя. Щодо хронологічного діапазону проблем, порушених авторами, то він коливається від VIII до XIII ст., охоплюючи таким чином період існування слов’янських племінних союзів та формування держав П’ястів і Рюриковичів.

Перш ніж перейти безпосередньо до аналізу положень, викладених у статтях, висловимо декілька загальних вражень від книги в цілому. Перше, що звертає увагу – збірник щиро ілюстрований різноманітними кольоровими графічними матеріалами (картами, рисунками, фото), які, безсумнівно, збагачують текстову частину. Водночас, гортаючи книгу, складається враження, що вона, головню, акцентована на розгляді пам’яток руського походження, натомість західнослов’янські матеріали ігноруються. Таке наповнення тексту не стикується як і з доволі дискусійною тезою деяких авторів збірника про присутність в цьому регіоні прапольського племені лендзян, так і не дає змоги читачам скласти хоча б загальне уявлення про

співвідношення між західно- та східнослов'янськими впливами у матеріальній та духовній культурі населення межиріччя Вепру та Бугу. Пограниччя передусім є контактною зоною різних етнічних та політичних спільнот, тому розгляд лише однієї її складової зумовлює неповноту викладу означеної проблематики. В цьому контексті виразно помітним є однобічне трактування польськими колегами пограниччя як території, що знаходилася тільки по один бік кордону середньовічних Русі і Польщі в XI–XIV ст.

Окрім того, у цій книзі варто було б висвітлити й інші важливі аспекти матеріальної культури, зокрема, житлове будівництво, окремі риси якого мають етновизначальний характер. Підкреслимо, що перелічені недоліки не знижують хорошого враження від статей, вміщених в збірнику, автори яких на високому науковому рівні проаналізували ті чи інші проблеми польсько-руського порубіжжя у середньовічній час.

Розпочинає рецензовану книгу коротке *вступне слово* редколегії, у якому увага акцентується на значенні Люблінщини в історичних та археологічних дослідженнях пограниччя, котрі проливають світло на різноманітні аспекти контактної зони східного та західного Слов'янства [s. 4]. У статті Яна Редера "*Географічне середовище*" [s. 5–22] зазначено, що територія межиріччя Вепру та Бугу є доволі неоднорідною з погляду фізико-географічного районування і охоплює Люблінське (Західне) Полісся, центральну частину Люблінсько-Волинської височини і Розточчя. З огляду на відмінність цих регіонів, автор почергово аналізує їхню геологічну будову та рельєф [s. 9–16]. Інформація, подана тут дослідником, надзвичайно важлива в контексті топографії поселень, зокрема, городищ (особливо, це помітно на прикладі статті Т. Дзеньковського, про яку йдеться нижче). Я. Редер характеризує також клімат, гідрографію, ґрунти та рослинний покрив межиріччя Вепру та Бугу [s. 16–22], без залучення яких повновартісний аналіз системи заселення є неможливим. Доволі цікавим для нас є заключний пункт цієї статті, в якому автор торкається змін природного середовища регіону, а саме – температурного режиму у середньовіччі [s. 22].

Власне археологічну тематику збірника відкриває стаття "*Племінна топографія межиріччя Вепру і Бугу на зламі I і II тисячоліття та проблема "Червенських градів" у світлі писемних та археологічних джерел*" [s. 23–34] авторства Марека Фльорека. На початку тексту дослідник слушно зауважує, що розгляд задекларованої ним теми значно ускладнений незначною кількістю писемних джерел та їх неоднозначними інтерпретаціями, суттєвою проблемою також є недостатній рівень археологічного вивчення системи заселення регіону. Окрім того, хронологія пам'яток базується, головню, на керамічному матеріалі, абсолютне ж датування практично не здійснювалося [s. 23]. Далі М. Фльорек коротко характеризує історіографічну базу, яка стосується етноплемінної ситуації у межиріччі Вепру та Бугу. Зазначимо, що автор при цьому не залучає досліджень українських вчених, зокрема, їхніх останніх напрацювань [Войтович, 1998, с. 286–294; 2009, с. 12–34; Довгань, 2006, с. 46–57; Милян, 2009, с. 39–51 та ін.].

На основі аналізу писемних джерел (Повість минулих літ, "Про управління імперією" Константина Багрянородного, "Географ Баварський") автор локалізує на цих теренах лендзян [s. 24], західнослов'янська атрибуція яких в польській історіографії практично не викликає сумнівів [Parczewski, 1991; 2003, s. 151–165; Labuda, 1996, s. 9–17 etc.]. Згідно тверджень дослідника лендзянська племінна група заселила Побужжя не пізніше середини X ст., прийшовши на зміну дулібам, й отримала в писемних джерелах назву бужан, а пізніше волинян [s. 25]. Така гіпотеза не є інноваційною для польської літератури. Наприклад, К. Фокт вважає бужан територіальним означенням лендзян Побужжя, а етнонім "*волиняни*" пов'язує з руською експансією на захід та виникненням Волинської землі [Fokt, 2004, s. 444–455].

Дещо дивною виглядає відсутність хорватів на карті розміщення племен польсько-руського пограниччя [гус. 1], наявність яких в Українському Прикарпатті беззаперечно стверджується в історичній та археологічній літературі [Тимошук, 1995, с. 214–218; Войтович, 2004, с. 116–125; Майоров, 2006, с. 155–173, Филипчук, 2008, с. 90 та ін.]. Хоча, беручи до уваги локалізацію лендзян, за польською літературою (на півдні і на сході до верхів'їв Дністра

та Стиру), відсутність хорватів на етнополітичній мапі регіону є зрозумілою. Принагідно згадаймо характерну тезу К. Фокта, який вказує, що допоки прийнято існування хорватів в Прикарпатті, джерельні дані про лендзян будуть видаватися доволі суперечливими, адже останні в цьому випадку не могли межувати ані з племенами басейну Дністра, ані з фемою печенігів Явдіертим. До того ж, значні природні бар'єри відділяли б їх навіть від Побужжя [Fokt, 2004, s. 450]. Справді, відкинувши як неаргументовані спроби "*переселення*" карпатських хорватів на інші терени (приміром, концепцію К. Фокта [Fokt, 2003, s. 137–155]), маємо поважні підстави відмовитися від зазначеного вище розміщення лендзян. Тут варто підкреслити, що в науковій літературі локалізація лендзян отримує щораз інші, часом кардинально відмінні, інтерпретації [Головко, 1988, с. 9; Баран, 1999, с. 306–308; Войтович, 2004, с. 116–117; Конча, 2007, с. 256–270 та ін.]. У цьому руслі доволі цікавою виглядає гіпотеза С. Кончі, який вважає, що згадки про лендзян мають бути вилучені з кола джерел про прапольське населення та ідентифікує їх з літописними полянами [Конча, 2007, с. 256–270; 2008, с. 47–49]¹.

Описуючи племінну ситуацію межиріччя Вепру та Західного Бугу, автор з невідомих причин не згадує етнонім "*Zeriuani*" (черв'яни?), яких низка дослідників з різними заувагами локалізує у Побужжі [Lehr-Splawiński, 1961, s. 265; Горский, 1997, с. 276–278; Томенчук, 2001, с. 214; Войтович, 2009, с. 21 та ін.]. Коротко торкаючись етноплемінної ситуації на північних теренах Середнього Побужжя, М. Фльорек зауважує, що їх заселяли дреговичі, хоча й не виключає ймовірної присутності тут мазовшан [s. 25]. Зазначимо, що це питання по-іншому, й на наш погляд слушно, розглядає М. Кучинко. Він вважає, що вагомих аргументів, які б вказували на значну присутність дреговичів у Середньому Побужжі, немає, і на основі поховальних пам'яток локалізує тут волинян [Кучинко, 2000, с. 253–255]. Щодо мазовшан, то їх нечисленні анклавні між Західним Бугом та Наревом з'явилися не раніше XI ст. [Кучинко, 2000, с. 256–257].

На основі писемних джерел М. Фльорек робить спробу реконструкції політичної ситуації в регіоні. У статті вказується, що лендзяни, можливо, стояли на порозі створення ранньодержавної організації, очільником якої, можливо, був згаданий в літописі Володислав, чий представник брав участь в посольстві князя Ігоря 945 р. [s. 24]. Згідно тверджень автора, територія Верхнього та Середнього Побужжя в X ст. стала об'єктом політичного суперництва між Київською Руссю, Чехією та державою П'ястів. Переможцем з цієї боротьби вийшов Київ, який підкоривши лендзян, обклав їх даниною. Після смерті Ігоря у 945 р. цей протекторат фактично був ліквідований, чим і скористалась Чехія, сфера політичного впливу якої на початку 970-х років поширилась у Побужжя. Ключовим аргументом для дослідника є "*Установча грамота*" 1086 р. (відображає стан подій на 973 р.), у якій зазначені межі Празького єпископату на сході (до Стиру та Бугу) [s. 25–26]. Хоча М. Фльорек застерігає, що проблема чеського протекторату над Побужжям залишається неперевіреною гіпотезою. Справді, межі, відображені в "*Установчій грамоті*", отримують різні інтерпретації в науковій літературі. Наприклад, Я. Ісаєвич схильний пов'язувати ці кордони з експансією Чеської держави на Прикарпаття ("*Ztir*", згаданий в "*Установчій грамоті*" дослідник ідентифікує з р. Стрий, правою притокою Дністра) і Волинь, хоча і не відкидає можливості, що ґрунт для такого просування ще в IX ст. заклала Великоморавська держава [Исаевич, 1972, с. 115–120]. Йому суперечить В. Корольок, який вважає, що цей документ відображає лише місійні спрямування чехів [Корольок, 1964, с. 150]. Так чи інакше, політична залежність місцевих племен від чехів була цілком формальною і могла реалізуватися через еліту Краківської землі та Сандомирщини, терени яких в 960–980-х роках належали до володінь Чехії [Исаевич, 1972, с. 120].

¹ Як зауважує А. Горський, етимологічна тотожність етноніму "*лендзяни*" з руським "*ляхь*" (аналогічне найменування поляків ("*Lengyel*") на угорській мові скоріш за все запозичене саме з руської [Назаренко, 1993, с. 31]) не обов'язково має вести до того, щоб однозначно розмішувати лендзян, хоча б і частково, на території майбутньої Польської держави [Горский, 1997, с. 276].

М. Фльорек цілком справедливо зазначає, що найпізніше у боротьбу за Побужжя включилася держава П'ястів. У 970-х роках П'ясти зайняли територію орієнтовно до Вепру, на півдні до Танви та Сяну і далі до Віслока. Відповіддю на активну східну політику Польської держави став похід Володимира Святославича у 981 р., наслідком якого стало включення Побужжя до складу Русі [s. 26]. Зважаючи на сказане, науковець сприймає як сумнівну тезу, згідно якої система заселення цих теренів сформувалася в межах Польської держави, а Русь приєднала їх у два етапи: 1031 р. (південну частину) та на початку XIII ст. (північну частину). Аргументами на користь встановлення державного кордону між Руссю та державою П'ястами саме в XI ст., на думку науковця, є численні літописні городища XI–XII ст. як північної (Верешин, Столп'є, Бусувно та ін.), так і південної (Городок Надбужний (літописний Волинь), Белз, Сонсядка (літописний Сутейськ) та ін.) частин межиріччя Вепру та Західного Бугу, які виникли тут в рамках організації князівських волостей [s. 26–27]. Хоча, теза про те, що лендзянське населення межиріччя Вепру та Західного Бугу внаслідок цих подій підпало під вплив “рутенізації” [s. 27], викликає певні питання.

Наступний сюжет статті М. Фльорека торкається теми “Червенських градів”, яка попри поважну історіографічну базу, залишається своєрідною “*terra incognita*” для науковців. Після короткої характеристики літописних даних [s. 27–28] дослідник акцентує увагу на двох ключових моментах: 1) аналіз чотирьох варіантів локалізації цих літописних міст; 2) розгляд городища в Чермні, його планувальної структури та дендрохронологічного датування [s. 27–33]. Підсумовуючи, М. Фльорек схиляється на користь ототожнення літописного Червена з городищем у Чермні (так звана північна локалізація “Червенських міст”) [s. 29].

Згідно М. Фльорека, основною проблемою ідентифікації Червена з городищем у Чермному є датування останнього, адже археологічний матеріал та дендрохронологія свідчать про його функціонування в XI–XIII ст. Вчений вказує, що серед укріплень межиріччя Вепру та Бугу, згаданому в літописі Червену можуть відповідати городища в Скибицях (VIII–X ст.) та Гуцьові (X–XI ст.), однак їхнє датування є доволі гіпотетичним, оскільки засноване на матеріалах розвідкових досліджень [s. 33]. Все ж автор припускає, що Червен з літописної згадки 981 р. реально існував на тому ж місці, що й Червен княжого часу. Такі висновки вчений робить на підставі припущення, що інтенсивне заселення княжого Червена, а також військові суперечки держави П'ястів та Русі спричинили руйнування первісного лендзянського осередку [s. 31–32]. Безумовно, така теза має право на існування, однак хвибує на відсутність доказів, зокрема археологічних. До прикладу, розвиток стольного Галича не призвів до абсолютного зникнення чи руйнування укріплень Крилоського городища [Томенчук, 1999, с. 300–303]. Припускаємо, що потрібно говорити радше про можливість пізнішої редакції літопису на початку XII ст., яка могла скоригувати на письмі історичну реальність кінця X ст. (ознакою цього є присутність у тексті 981 р. формули “*иже суть и до сего дне под Русью*”). В цьому випадку актуальною залишається гіпотеза В. Королюка, який реконструює літописний текст “*Иде (Володимер) на хорвати и дулеби*”. Не вдаючись в детальний розгляд цієї концепції, зауважимо, що етнонім “*дулеби*”, запропонований В. Королюком, потрібно сприймати з великою долею сумнівності, водночас її основна суть все ж зводиться до того, що літописець екстраполював події XII ст. на цю військову виправу Русі [Королюк, 1964, с. 91–92]. Характерно, що при описі походу Володимира на хорватів у 992/993 рр., Перемишль вже не згадується, хоча наразі не виникає сумнівів в його приналежності до цього племінного об'єднання.

Припускаючи існування Червена у 981 р., М. Фльорек зауважує, що “Червенські гради”, згадані у 1018 і 1031 роках, все таки є помилкою або маніпуляцією літописця, адже не можна назвати жодної групи городищ кінця X – першої половини XI ст., які б відповідали цій територіальній одиниці [s. 33]. Хоча в писемній згадці могло йтися про місцеві племінні осередки, в тому числі Гуців та Скибиці, після зруйнування яких починається одержавлення Побужжя. На час написання літопису вони вже занепали й відповідно не були відомі його автору, і як наслідок на їх означення було використано формулу “Червенські гради”. Штучність

цього терміну відносно подій 1018, 1031 рр. підтверджується й тим, що лише після остаточного приєднання Побужжя до Русі Ярославом Мудрим, тут виникає ціла низка укріплень бургівського типу – Чермно (Червен), Сутейськ, Юрів, Посадів, Щебрешин та ін., які склали основу для адміністративно-територіального розвитку Червенської землі. З огляду на сказане вище, стаття М. Фльорека, попри деякі дискусійні моменти, є хорошим поштовхом до верифікації писемних джерел та їх синтези з археологічними матеріалами.

Гармонійно з попереднім текстом поєднується стаття Томаша Дзеньковського *“Племінні та ранньодержавні городища межиріччя Вепру та Бугу. Окреслення проблематики”* [s. 35–51]. На основі хронології та планувальної структури пам’яток дослідник поділяє городища на дві категорії: слов’янські (VIII–X ст.) та ранньодержавні (XI–XIII ст.). На території східної Люблінщини городища з’являються у VIII–IX ст. (найпевніше у IX ст.), однак процес їхнього виникнення не до кінця з’ясований. Як вказує автор, їхнє спорудження потрібно пов’язувати з багатьма причинами, наприклад із зовнішньою загрозою чи зміцненням племінної влади. Водночас, занепад пам’яток такого типу спричинений важливими політичними змінами, а саме формуванням держави П’ястів та Київської Русі [s. 35–37].

У межиріччі Вепру та Бугу дослідник нараховує 12 слов’янських городищ, які відрізняються між собою за топографією. До першої групи належать городища овальної в плані форми, які розташовані поблизу водотоків на підвищеннях (грядах, пагорбах, останцях) у рівнинних районах (Бусувно, Сайчиці та ін.) та в болотистих заплавах (Тарнув, Кульчин Колонія). Далі у статті автор акцентує увагу на відмінності у площі цих городищ. Щодо валів, то вони в основному представлені земляними насипами, хоча подекуди зафіксовано дерев’яно-земляно-кам’яні (Бусувно) та дерев’яно-глиняно-земляні (Кульчин Колонія) конструкції укріплень. Внутрішня забудова пам’яток концентрувалася вздовж валів [s. 37–38].

Іншу групу слов’янських укріплень склали доволі великі городища з багаторядною системою оборони, споруджені на підвищеннях (мисах та пагорбах) Розточчя та Грабовецької височини (Гуців, Скибиці та ін.) [s. 39–40].

Для того, щоб краще проілюструвати цю загальну характеристику слов’янських городищ, автор детально розглядає пам’ятки в Бусувно, Кульчині Колонії та Тарнуві [s. 40–43]. Останній об’єкт прикметний незначною обороноздатністю укріплень (низькі вали без внутрішніх оборонних конструкцій, неглибокі рови), відсутністю житлової забудови та кам’яною площадкою, виявленою в південній частині пам’ятки [s. 42–43]. Зважаючи на сказане, автор цілком справедливо підкреслює його відмінність від типових городищ регіону. На наш погляд, цей об’єкт за низкою перелічених вище ознак цілком підходить під визначення *“городища-культурного центру”*. Схожі об’єкти, щоправда відмінні від Тарнува за топографією, досліджували І. Русанова, Б. Тимошук на городищах Богіт та Звенигород [Русанова, Тимошук, 2007, с. 65–98], М. Филипчук у Підгородищі та Плісеську (ур. Оленин Парк) [Филипчук, 2007, с. 113–136; 2010, с. 135–169]. Кам’яну ж площадку, виявлену на пам’ятці, з великою долею ймовірності можна інтерпретувати як елемент капища.

Другу категорію укріплених поселень у межиріччі Вепру та Бугу становили городища, створення яких треба пов’язувати з включенням цієї території до складу державних утворень П’ястів та Рюриковичів. Виникнення цих городищ Т. Дзеньковський датує XI ст. з тією заувагою, що інтенсивна їх розбудова припадає на XII–XIII ст. Порівняно з племінними осередками в їхній топографії, планувальній структурі та функціональному призначенні зафіксовано значні зміни [s. 43–45]. Городища цього часу переважно розташовані на вершинах пагорбів, височин та лесових мисів (Андріїв Новий, Городисько, Городок Надбужний та ін.). Винятком (поза межами Полісся) були об’єкти, розміщені в долинах рік чи на їхніх схилах (Чермно, Столп’є, Холм-Білавин). Як і в попередній час, бачимо диференціацію пам’яток за площею, зокрема найбільшими городищами були Бусувно (II фаза існування) та Чермно. Внутрішня забудова укріплених поселень була різноманітною і очевидно залежала від їхніх соціально-економічних і політичних функцій. Т. Дзеньковський наголошує і на тому факті, що чимало городищ регіону згадані на сторінках писемних джерел. Далі у статті автор зосередив

свою увагу на аналізі планувальної структури та соціального призначення городищ у Чермні, Холмі та Столп'є [s. 45–50].

Отож, стаття Т. Дзеньковського є добрим підсумковим дослідженням з проблематики укріплених поселень межиріччя Вепру та Бугу, хоча й не без недоліків. Наприклад, в переліку городищ та на мапах, наведених автором, з невідомих причин відсутнє велике (територія, охоплена укріпленнями – 40–50 га) городище в Майдані Гурному над Гучвою, верхня хронологічна межа якого – XII–XIII ст. [Maruszczak, 1999, s. 162]. Вважаємо також, що в статті варто було б використати напрацювання українських та польських дослідників у галузі класифікації та соціального призначення укріплених поселень [Овчинников, 1994, с. 25–26; Poleski, 1996, s. 109–119; Моця, 2000, с. 22–37; Филипчук, 2009, с. 3–21 та ін.]. Окрім того, автором недостатньо висвітлено політичні передумови виникнення “ранньодержавних” (чи радше феодальних) городищ. Аналогії з інших територій переконливо свідчать про різку трансформацію племінної структури заселення та її центрів унаслідок їхнього включення до державних утворень П'ястів та Рюриковичів [Григорьев, 2000, с. 216–217; Jaworski, 2005, s. 13; Филипчук, 2008, с. 90–91 та ін.].

М. Фльорек об'єктом для свого наступного тексту (“*Поховальний обряд у межиріччі Вепру та Бугу в ранньому середньовіччі*” [s. 53–72]) обрав поховальні пам'ятки регіону. Хронологічні рамки його дослідження коливаються від V/VI до XIII/XIV ст. Розглядаючи слов'янські поховання V/VI–VII/VIII ст., автор передусім вказує на їх нечисленність: з теренів Малопольщі походить лише чотири такі пам'ятки (курганні могильники в Тшебеславіцах та Вінярах та ймовірні ґрунтові поховання: урнове з Бахужа та ямне з Іголом'ї). Дослідник пов'язує таку ситуацію з особливостями слов'янського поховального обряду, який практично не простежується археологічними методами (приміром, просте розсипання спалених кісток на полях чи в лісах) [s. 53]. У деяких випадках останки померлих могли зберігатись в спеціальних культових будівлях. Принаймні саме так інтерпретуються залишки великих об'єктів з перекриттям на городищах VII ст. в Хацьках та Зимному, всередині яких зафіксовано подрібнені та перепалені людські кістки. Водночас, як зазначає М. Фльорек, такі об'єкти, як і ґрунтові урнові та курганні могильники були рідкісним явищем для цього часу, а масове поширення та домінування курганів припадає на VIII ст. [s. 54–55].

За підрахунками автора, у межиріччі Вепру та Бугу відомо понад 30 достовірних та близько 50 ймовірних кремаційних могильників. Більшість цих поховань були підкурганними (Гуців, Мокре, Липсько, Залісся). М. Фльорек почергово розглядає величину могильників, їхні параметри, планувально-просторову структуру та внутрішні конструкції [s. 55–56]. У своїй статті дослідник торкається також і форми поховального обряду. На його думку, найчастіше останки померлого поміщували на вершині кургану або рідше на вкопаних стовпах поблизу нього. Водночас, ставиться під сумнів масове використання в такій практиці урн (зафіксовані лише в Гуцьові та Мокрому), що було східнослов'янською традицією. Ймовірно, в таких випадках застосовувалися легкі дерев'яні конструкції типу “*будинків мертвих*”, які споруджувались на вершині насипу. На думку М. Фльорека, такі об'єкти мали цілком практичну функцію, а саме слугували для складання перепалених людських останків. Окрім того, на деяких пам'ятках регіону (Липсько, Городище та ін.) під насипами зафіксовано потужні зрубні конструкції, які, вочевидь, символізували для померлого домівку в потойбіччі [s. 57–59]. Дослідник виокремлює ще один тип підкурганних поховань: перепалені кістки склалися або розсипалися на землі (урни виявлено лише в двох випадках: в Гуцьові та, можливо, в Липську), а пізніше їх перекривали насипом. На думку М. Фльорека такі могильники можна датувати VII–VIII ст., тобто вони передували надкурганним формам поховального обряду. Часто окреслені вище типи траплялися на одних і тих самих некрополях (Гуців, Городище, Липсько) [s. 59]. Окрім курганних могильників, у межиріччі Вепру та Бугу існували й ґрунтові поховання, зокрема ямні кремаційні некрополі IX–X ст. у Батожі [s. 60–62]. Цікавими є спостереження автора щодо кількісного складу померлих на могильниках, адже в кремаційних похованнях зазвичай присутні останки більш ніж однієї особи, але менше

десяти. В цьому випадку актуальним для дослідника постає питання про синхронність цих об'єктів. Також важливою є проблема незначної ваги виявленого остеологічного матеріалу, яка засвідчує, що лише частину останків покладали до поховань² [s. 62–65].

Занепад тілопального обряду дослідник пов'язує з впровадженням християнства Мешком I в другій половині X ст. і, як наслідок, виникненням нових звичаїв у захороненні померлих. При цьому М. Фльорек не відкидає можливості поширення ритуалу тілопокладення раніше середини X ст. шляхом його запозичення з іншого середовища, зокрема, від кочівницьких племен Центрально-Східної Європи [s. 65–68]. Водночас в XI ст. зберігалась практика кремації, що, вочевидь потрібно пов'язувати з повільним впровадженням християнства³. Найдовше цей процес тривав на Підляшші (деякі кургани XII–XIII ст. в Рогові, Чеканові та ін.) [s. 65]. Згідно слів М. Фльорека, для ранньої фази поширення у регіоні інгумацій характерні так звані рядові могильники з ґрунтовими похованнями, розташованими у більш-менш регулярні ряди та з орієнтацією схід-захід. Автор коротко торкається характеристики цього типу захоронень, а також звертає увагу на язичницькі пережитки у поховальному обряді (зокрема, присутність у могилах супровідного інвентарю) [s. 67].

Цікавими є спостереження дослідника про те, що виникнення рядових могильників у державі П'ястів йшло паралельно з формуванням нових поселенських структур, які прийшли на зміну племінній системі заселення. М. Фльорек вказує, що рядові некрополі в міських осередках поступаються прицерковним кладовищам у XII ст., а у сільських теренах – на переломі XIII/XIV ст., коли кристалізується структура розміщення парафій. Дещо інакше виглядало впровадження інгумаційного обряду на землях Русі, зокрема на тогочасному польсько-руському пограниччі. Автор підкреслює існування тут підкурганних тілопокладень [s. 68–69], наявність яких на думку О. Моці, є принциповою в плані розмежування етнічних територій Польщі та Русі [Моця, 1996, s. 93]. В цьому контексті М. Фльорек наводить цікаву закономірність: підкурганні інгумації зафіксовані в тих місцях, де раніше існували кремації під насипами, натомість ґрунтові рядові поховання найчастіше локалізовані на теренах, де у племінний період практикувалися інші форми захоронень людських перепалених останків [s. 69]. Далі у своїй статті автор згадує про основні рядові могильники у Чермні (ур. Підзамче та Гребисько), Городищі та міські прицерковні кладовища у Холмі, Щебрешині, Городку Надбужному й Чермні (центральна площа городища). Єдині ж достовірні кургани з інгумаціями зафіксовано в Чартовці та вже згаданому Городку Надбужному [s. 70–71]. Отож, читаючи статтю М. Фльорека, бачимо, що специфіка польсько-руського пограниччя в середньовіччі зумовила й певні особливості поховального обряду у межиріччі Вепру та Бугу.

Нове бачення образу польсько-руського пограниччя бачимо у статті М. Піотровського *“Деякі проблеми вивчення польсько-руського пограниччя у ранньому середньовіччі”* [s. 73–82]. Основною сюжетною лінією цього тексту можна вважати тезу, що пограничні землі є тлом найбільш інтенсивних змін політичного, економічного та культурного характеру. Тому закономірно, що ця проблема отримала широке висвітлення в історичній, археологічній та мовознавчій літературі. Попри те, що пограниччя становить незалежний та специфічний предмет історико-археологічних студій, у багатьох випадках його розгляд є радше підсумком минулих досліджень, а не каталізатором для нових. Зважаючи на сказане, автор слушно вказує на необхідність перегляду деяких методологічних засад та побудови теоретичного базису у висвітленні цієї проблеми [s. 73].

Згідно М. Піотровського, розгляд польсько-руського пограниччя залежить від кількох факторів, але в першу чергу від наукового бачення та світогляду конкретного дослідника. Останні визначаються кількома чинниками, серед яких потрібно виокремити розуміння

² Важливу роль ваги перепалених кісток для реконструкції поховального обряду відзначають й інші вчені. Наприклад, російська дослідниця М. Добровольська вказує на те, що найчастіше у могильниках фіксується лише 5–10 % маси кісток людини [Добровольская, 2010, с. 93].

³ Зауважимо, що подібні аналогії відомі й на інших слов'янських теренах, зокрема в Галицькій землі, де тілопальний обряд продовжував існувати до кінця XI–початку XII ст. [Томенчук, 2006, с. 83].

археологічного джерела. Окрім того, об'єктивний розгляд польсько-руського пограниччя неможливий без інтердисциплінарних досліджень. Хоча позитивні зрушення в цьому напрямі спостерігаються, до прикладу, у вивченні прикарпатського відтинку пограниччя, також активнішою стає співпраця між археологами Львова та Любліна [s. 74].

М. Піотровський у своїй статті намагається всебічно проаналізувати дефініцію “пограниччя”. Найчастіше під пограниччям розуміють територію, розташовану поблизу певної межі (зазвичай, політичної), що відокремлює її від інших земель, відмінних у різноманітних аспектах. Така дефініція закладає підмурки для існування лінійного кордону, однак у випадку польсько-руського порубіжжя, ми не можемо провести цілісної його межі, а вимушені розглядати цю проблему, опираючись лише на прикордонні городища. Про першочергову роль укріплень у створенні образу пограниччя свідчить той факт, що в їхніх околицях зафіксовано найбільше елементів “чужої” культури, імпортованих в широкому розумінні цього слова, які обіймали не лише матеріальні речі, але й ідеї [s. 74–75].

Хоча, для автора більш адекватним є культурологічне поняття П. Ковальського, за яким пограниччя визначається як “смуга землі поміж прилеглими територіями, яка не належачи до жодної з них, водночас скріплює та роз'єднує їх” [s. 75]. Тобто, замість того, щоб називати пограниччям територію по обидва боки кордону, краще бачити в ньому землі, власне на яких творились ці межі. В цьому контексті польсько-руське порубіжжя було територією, на якій спостерігаємо симбіоз різноманітних взаємовпливів в економічному, релігійному, ідеологічному та символічному аспектах [s. 75]. Серед питомих ознак регіону М. Піотровський виокремлює його багатоетнічність та мультикультурність. Однак, принаймні дискусійною виглядає гіпотеза дослідника про те, що населення руського походження почало переважати тут внаслідок переселенських акцій Ярослава Мудрого, зокрема переміщення західнослов'янської людності з Побужжя на Поросся [s. 76]. Ми не заперечуємо таких керованих зверху міграцій⁴, однак навряд чи вони мали настільки суттєві наслідки аби призвести до зміни етнічного обличчя регіону.

Отож бачимо, що М. Піотровський, на відміну від класичної геополітичної традиції, інтерпретує пограниччя як визначений ідейно-культурний конструкт. Загалом погоджуючись з твердженнями автора, вважаємо, що було б доцільно згадати і про методологічні напрацювання щодо поняття “пограниччя”. Так, у рамках теорії пограниччя в англійській літературі спостерігаються різного роду дослідження: “border studies” (акцентування уваги здійснюється на політичному та соціальному характері кордону), “boundary studies” (з вказівкою на соціокультурні відмінності) та “frontier studies” (пограниччя як контактна зона культурних взаємовпливів) [Бреская, 2007, с. 158–169]. Зауважимо, що останній дискурс пограниччя найбільш активно застосовується в західній історії, археології, етнології та антропології. Фронтір для Б. Паркера – це територія на межі культурного явища, де спостерігається взаємовплив однієї культури з іншою. Фронтири – це “області поміж”, вони є результатом особливих історичних процесів, і тому є унікальним соціальним феноменом. До прикладу, Б. Паркер як археолог, розглядає фронтири в якості межі артефактів, це переважно зона транзиту, контактів, локального обміну між відмінними етнічними спільнотами. Вартої уваги є думка Л. Томпсона та Л. Ховарда, які визначають фронтір як “зону глибокого проникнення між двома різними народами” [Бреская, 2007, с. 165–167]. Тому, на наш погляд, саме дискурс фронтиру є найбільш перспективним у сфері історико-археологічних досліджень середньовічного польсько-руського пограниччя.

Попри різноманітні концепції дослідників стосовно означеної проблематики, М. Піотровський підкреслює те, що інакше на пограниччя дивилися власне представники середньовічного суспільства. Його існування могло бути несвідомим фактом або ж сприймалося вибірково через певні політичні чи адміністративні зміни. Все, що існувало поза

⁴ Окрім писемних джерел, таку вимушену міграцію підтверджують і археологічні матеріали, виявлені на пам'ятках Поросся (кераміка “дорогочинського типу”, прикраси західнослов'янського походження) [Моця, 2007, с. 74].

життєвим простором людини, було “чужим” для неї⁵. Як приклад, автор наводить ситуацію з переписами 1920-х років на Поліссі, де чимало людей ідентифікувало себе з “тутешніми”. Також важко не погодитись з тезою автора, що найвиразніше пограниччя відчували так звані люди шляху та представники владної еліти Русі та держави П’ястів [s. 76].

Дослідник наголошує в своєму тексті, що пограниччя можна розуміти як в геометричному (просторовому), так і семантичному та емоційному сенсі. Адже, зіткнувшись з чужою культурою, місцеве населення могло проводити поділ простору на “свій” та “чужий”⁶ (останній переважно бачився у сфері *sacrum*). Отже, відбулося формування та кристалізація самоідентичності через усвідомлення власних меж, власної окремішності та відмінностей. М. Піотровський, звертаючись до досвіду етнології, вказує, що найлегше з “чужої” культури засвоювалися предмети розкоші, святковий стрій тощо. З більшим опором, вочевидь, сприймалися знаряддя праці, нові техніки виробництва, появу яких можна пов’язувати з міграціями [s. 77–78]. Однак навряд чи можна вважати “чужими”, як це робить автор [s. 78], для Побужжя, до прикладу, виробників полив’яної кераміки та плиток з виразною руською традицією. Адже, поширення інноваційних технологій виробництв йшло в руслі одержавлення племінної території Побужжя, яке було етнічно спорідненим з Русю. Далі автор зосереджує свою увагу на проблемі досліджень артефактів руського, тобто “чужого” походження. Зокрема, він вказує на перспективи аналізу хімічного складу кераміки, термолюмінесцентних досліджень та ін. Важливим для науковця також є питання взаємних впливів між сусідніми групами населення, які проявлялися в різних формах [s. 79–80].

У своїх подальших роздумах автор торкається понять “етнос”, “народ”, “етнічність”⁷, без яких розгляд пограниччя є неповним. Центральною в цьому руслі для М. Піотровського є проблема, чи етнічний поділ на Побужжі виник природнім шляхом чи був наслідком політичних процесів; можливо, ці спільноти не існували в реальності, а були лише конструктом суспільної уяви⁸. Саме дослідження цих проблем у контексті матеріальної культури, на думку автора, мають бути основними для археології пограниччя [s. 80–81]. Підсумовуючи, дослідник вказує, що перебіг польсько-руського пограниччя за П’ястів та Рюриковичів є, до певної міри, результатом племінних поділів [s. 82].

У статті М. Піотровського, М. Кемпки і М. Жуховської “Окремі ранньосередньовічні археологічні пам’ятки з польсько-руського пограниччя на Люблінщині” [s. 83–138] аналізуються деякі категорії археологічних знахідок. Стосовно вибраних артефактів подано короткі характеристики, які дають змогу зрозуміти їхнє функціональне призначення і контекст використання.

⁵ В контексті сказаного можна згадати про соціологічну концепцію відомого польського вченого С. Осовського, який розглядаючи зв’язки людини з оточуючим та більш віддаленим середовищем, виокремив дві різні, однак цілком рівноцінні ідентифікації “батьківщини”. Перша з них спирається на безпосередню особисту прив’язаність до середовища, у якому проходить життя певної людини або певний його етап, насичений тривкими емоційними рефлексіями. Ця ідентифікація стосується, зазвичай, невеликої території, званої особисто, людської спільноти, у якій більшість осіб кровно пов’язані або, принаймні, знаються в обличчя. Цю невелику територію С. Осовський окреслює як “особисту вітчизну”. Інший тип зв’язку спостерігається при самоотождженні особи з більшою територією і ширшою групою людей (приміром, етнічною спільнотою). Цей ширший простір, на який покликаються окремі особи чи цілі групи при своєму самовизначенні, дослідник називає “ідеологічною вітчизною” [Ossowski, 1984, s. 15–46].

⁶ Як слушно зауважує О. Сухомлинов, кордон бере на себе складні та важливі функції: обмеження зони “свого” і позначає сусідство з “чужим”, передбачає непорушність межі й одночасно можливість/необхідність її подолання, позначає якісно різні просторові ділянки (безпека – небезпека). Саме ця завантаженість знаковими та смисловими протиставленнями надає кордону особливий семіотичний статус “конфліктної зони”, зони напружених значень, з властивою їй нестійкістю [Сухомлинов, 2008, с. 15].

⁷ Частково проблеми етнічної ідентичності давньопольського та давньоруського народів розглядалися в працях О. Гейштора, Я. Ісаєвича, О. Моці та ін., які автор статті не використовує [Гейштор, 1974, с. 51–66; Ісаєвич, 1982, с. 144–166; Моця, 2006, с. 4–11].

⁸ Згідно Б. Андерсона, практично кожна етнічна чи національна спільнота є уявленою, адже її представники ніколи не знатимуть більшості зі своїх співвітчизників, не зустрічатимуть і навіть не чути будуть нічого про них, і все ж в уяві кожного житиме образ їх співпричетності [Андерсон, 2001, с. 22].

Значне місце у статті виділено характеристиці кераміки, як найпоширенішої категорії рухомого матеріалу. Автори відзначають, що сучасне вивчення кераміки підносить роль фізико-хімічних методів у вивченні джерел походження сировини, готових виробів чи технології виробництва. Аналіз окремих категорій керамічних виробів з русько-польського пограниччя здійснено в руслі проблеми імпорту як переміщення готових виробів, ідей, технологій, пересування ремісників. Серед “елітарних” керамічних виробів, виявлених у межиріччі Вепра і Західного Бугу, є двовухі амфори, які мали чітко виражене східне (київське) походження, але були поширені у всій середньовічній Польщі. До цієї ж категорії віднесено також “білу кераміку”, зафіксовану у Червені, котра через свою нечисленність, очевидно, також мала “елітарний” характер, була пов’язана з волинською традицією і, на думку авторів статті, виготовлялася майстрами, які прибули зі сходу. Подібне місце займала кераміка, вкрита поливою (XIII ст.), що вважається як привізною, так і місцевою, але продукуюваною ремісниками, які прибули з “глибини Русі”, можливо, разом із оточенням князя Данила. Аналогічне походження припускається для полив’яних плиток, знайдених в Холмі, Білавині, Столп’ї. Відомі з цього регіону і зразки розмальованої і ангобованої кераміки, причому найзахіднішими пунктами таких знахідок є Завихост і Сандомир. Ще одна типова для Русі ознака – кераміка із “закраїнкою” для покришки, причому така кераміка типова у Польщі для смуги на схід від польсько-руського середньовічного кордону [s. 83–89].

Наслідком “*руських впливів*”, на думку авторів статті, було побутування гончарних двоярусних горнів (Перемишль, Грубешів, Переспа), які невідомі в середньовічній Польщі, а їхні знахідки походять із “*пограниччя*” або з Русі. Несприйняття на польських землях цієї технології автори пояснюють певним спротивом і консервативністю гончарів, яким було простіше використовувати старі більш примітивні методи випалу. Окрім того, відзначено, що у доборі глини і формуванні тіста керамічних виробів також помітні значні “*руські впливи*” [s. 89–91]. На нашу думку, тут швидше йдеться про розвиток місцевої східнослов’янської традиції, аніж про “*впливи*” і запозичення.

Серед інших категорій знахідок названо овруцькі пряслиця як предмети імпорту з Русі, але при цьому їх виявлено у пунктах, які знаходяться на схід від польсько-руського середньовічного кордону. У регіоні виявлені форми і матриці для відливання ювелірних виробів (Холм (колти), Юрів (лунниці), Червен, Влостовіце), які є свідченням їхнього місцевого виробництва. Металеві браслети відомі тільки з “*руської*” частини Люблінщини, а прямі їхні аналогії знаходять на Русі. На території між Вепром і Західним Бугом виявлено також персні різних типів і технік виконання, скроневі кільця, завушниці, срібні і скляні намистини, писала-стилуси [s. 92–118, 129–130].

Рідкісними знахідками на території Польщі є кам’яні іконки, більшість із них походить зі східних теренів (Холм, Червен, Белжець, Городок Надбужний). Так само картографування знахідок енкалпціонів (із досить великого переліку місцевостей) показує два їхні скупчення – Підкарпаття і Східна Люблінщина, тобто терени середньовічної Русі [s. 119–129].

З межиріччя Вепру та Бугу відомо кілька екземплярів глиняних писанок, які знаходять також у всій Польщі, деякі з них вважаються тут місцевим продуктом, але визнається, що сама ідея їх виготовлення – руська [s. 118–119]. З Люблінщини відомо також понад 100 екземплярів “*дорогичинських плombs*”, екскурс в історіографію проблеми щодо функції яких займає помітне місце у статті [s. 131–133].

Не вдаючись надалі в детальну характеристику кожної із наведених категорій чи аналізу міркувань авторів щодо них, відзначимо лише декілька тенденцій, помітних в статті.

Особливо звертає увагу, що з усіх категорій матеріалу майже всі були “*руськими впливами*”, “*з аналогами на території Русі*”, “*східного/руського походження*”, “*із західноруськими рисами*”, “*чужими впливами*”, “*наслідком контактів з Руссю*”. Спостерігається тенденція розглядати ці “*руські*” матеріали або як імпорти, або як місцеву продукцію, виготовлену приїшлими ремісниками чи під їх впливом. На думку авторів, скупчення аналізованих знахідок на городищах (Городок Надбужний, Сутейськ, Холм, Червен)

та в їхніх околицях вказує на те, що саме вони були центрами торгівлі і приваблювали ремісників, які приносили нові технології і типи виробів.

Власне у більшості статей збірника не бачимо “пограниччя”, тобто території по обидва боки кордону, який досить чітко реконструюється за писемними і археологічними даними. Натомість розглядаються матеріали тільки з руської частини, а наведені мапи (рис. 33, 34) чітко показують, що ці “імпорти” зосереджені по руській стороні кордону і майже не представлено матеріалів, пов’язаних із “західнослов’янською традицією”. Тому поширення предметів, пов’язаних зі “східною” традицією (насамперед, релігійною), свідчить про те, що навіть якщо ці речі й привозились, то для людей, які до цієї традиції належали.

Не виправданою видається теза про те, що відсутність в регіоні храмової архітектури, ранішої аніж середина XIII ст., свідчить, що ці терени скоріше були об’єктом місійної діяльності, а не активного розвитку християнства. Причиною цього автори бачать нестабільність політичної ситуації на пограниччі, коли ці території переходили з рук в руки. Щоправда на решті території Галицького та Волинського князівств активна християнізація також спостерігається з XII ст., що відображено у спорудженні храмів, поширенні предметів християнського культу. Подібні процеси, очевидно, помітні і на аналізованій території, що виражено у знахідках натільних хрестиків, енкалпіонів, іконок.

Відзначимо, що автори, виходячи, очевидно, з формату збірника, акцентують увагу більше на рідкісних виробах, які через свою нечисленність можуть вважатися імпортами. Натомість масовий матеріал (передусім, кераміка) не став предметом розгляду, як і його витоки в місцевих формах ще з племінного часу, що могло б дати відповідь про коріння місцевої гончарної традиції і її зв’язок зі східними чи західними теренами. На нашу думку, ця стаття особливо помітно показує невідповідність між деякими етнокультурними концепціями і археологічним матеріалом: матеріальна культура місцевого населення має чітко виражений східнослов’янський характер, а деякі дослідники “поселяють” тут західнослов’янських лендзян-ляхів.

Автори майже всі матеріали розглядають в контексті аналогічних знахідок з території сучасної Польщі, іноді з Києва, Новгорода, Рязані тощо. Натомість фактично нема аналогій із суміжних теренів Волині і Прикарпаття, тому ця стаття показує, як важливо активізувати представлення для польських археологів матеріалів із сучасного західного порубіжжя України. Це дало б змогу показати тісний зв’язок і безперервність поширення цілої низки категорій предметів аж до польсько-руського середньовічного кордону. І саме формат рецензованого збірника є досить вдалим прикладом такої презентації.

Незважаючи на вказані тенденції у викладі матеріалу, автори у висновках до статті прямо вказують, що концентрація аналізованих знахідок спостерігається між Вепром і Західним Бугом, що пов’язано із відмінною, порівняно з рештою території Люблінщини, культурною, економічною і геополітичною ситуацією в цьому регіоні. Важливим підсумком цього тексту є теза щодо необхідності проведення досліджень русько-польського пограниччя на ширшому порівняльному тлі, виході таких досліджень на інтердисциплінарний і міжнародний рівень.

У статті Є. Куснежа “Знахідки ранньосередньовічного озброєння у межиріччі Вепру і Бугу як матеріальні сліди збройних конфліктів на польсько-руському пограниччі” [s. 139–166] на широкому історичному тлі, змальованому на підставі руських літописних джерел, показано місце цих теренів у міждержавних конфліктах між Руссю і Польщею, а також внутрішніх усобицях на Русі. Автор акцентує увагу на значенні знахідок озброєння як датуючого матеріалу, а також як цінного джерела для відтворення середньовічних торгівельних і військових шляхів. Із предметів озброєння на території між Вепром і Бугом виявлені мечі, сокири, чекани, булави і кістені, наконечники списів і стріл. Дослідник досить детально розглядає ці знахідки, аналізуючи в контексті відомих хронологічно-типологічних схем (наприклад, Й. Петерсена для мечів та А. Кірпічнікова для сокир), та відзначає, що на цих теренах виявлена зброя, характерна як для Заходу (Німеччина, Велика Моравія, Угорщина, Скандинавія), так і для Сходу (Русь, Степ). В цьому плані особливу увагу привертає поховання

воїна з Городка Надбужного, випадково виявлене 1983 р. У супровідний інвентар поховання входили меч з написом “INHOMEFECT” “INGELIRMEFCIT” (“*на шану Всемогутньому Творцю створив мене Інґелір*”) (друга половина XII – початку XIII ст.), залізні кільце і ніж, кістяні елементи лука і сагайдака. Цей набір озброєння є цікавим поєднанням зброї, яка мала різне територіальне походження [s. 150–153].

До типово руської зброї належали булави і кістені, а наконечники списів і стріл, на думку автора, могли продукуватися на місці, оскільки були відносно простими у виготовленні. За спостереженнями Є. Куснежа, найбільші скупчення предметів озброєння відомі в районі городищ, також він відзначає більшу концентрацію таких знахідок між Вепром і Західним Бугом, аніж між Вепром і Віслою [s. 149–164].

Проаналізовані матеріали дали змогу Є. Куснежу прийти до цікавих висновків. Зокрема, дослідник вважає, що знахідки в межиріччі Вепру і Західного Бугу чеканів і сокир великоморавського походження засвідчують контакти місцевого населення з Великою Моравією і можливе включення регіону у християнський світ ще задовго до його приєднання до охрещених Польщі і Русі. Наявність же мечів, характерних для варязьких дружинників, може вказувати на певне значення регіону у часи становлення Руської держави. Знахідки предметів озброєння також досить виразно маркують комунікаційні шляхи доби середньовіччя. Окрім відомого з писемних джерел шляху Київ–Володимир–Волинь–Червен–Сутейськ–Завихост–Сандомир–Краків, автор реконструював ще декілька шляхів місцевого значення: 1) Волинь–Червен–Юрів; 2) Волинь–Долгобичів–Белз; 3) Белз–долина Солокії і Річиці–Юрів–Томашів–верхів’я Вепра–Краснобруд–Гуців–Щебрешин–Сутейськ; 4) шляхи татарських набігів: Белз–Верешин–Волинь і Червен–долина Сіньохи–Тучапи. Показово, що траси всіх цих шляхів знаходять підтвердження ще й знахідками предметів пізньосередньовічного озброєння [s. 162–165].

Є. Куснеж відзначає, що значна частина предметів озброєння була виявлена так званими чорними археологами (як пише автор “*гоббістами*” і “*шанувальниками історії*”), які найчастіше “*виринають*” археологічні знахідки з їхнього контексту. Очевидно, що це питання, болюче сьогодні як для Польщі, так і для України вкотре ставить проблему вибору між професійною етикою дослідника-археолога і гострою необхідністю хоча б якогось контролю щодо виявлених в такий спосіб знахідок, їхньої фіксації, введення в науковий обіг і залучення до музейних фондів.

Отож, стаття Є. Куснежа гідна уваги з огляду на стислий та оригінальний виклад основних категорій середньовічної зброї, виявлених у регіоні, та їхніх інтерпретацій на тлі військових суперечностей держав Рюриковичів та П’ястів.

Підсумовуючи враження від рецензованого збірника, хочемо підкреслити, що висловлені нами критичні міркування аж ніяк не применшують його наукової вартості. Хоча пропонована книга за своїм форматом не претендує на глибокий науковий аналіз окремих проблем, та все ж досить чітко відображає тенденції польської історіографії у розгляді цих теренів як таких, що перебували під культурним і політичним впливом Русі, а не були її інтегральною частиною в етнічному контексті. На завершення хочеться висловити подяку авторам за високий науковий рівень статей та оригінальність висловлених концепцій. Маємо сподівання, що ця праця викличе значну зацікавленість в польській та українській наукових спільнотах.

ЛІТЕРАТУРА

Андерсон Б.

2001 Уявлені спільноти. Міркування щодо походження та поширення націоналізму. – К. – 272 с.

Баран В.Д.

1999 Східнокарпатський регіон у V–VII ст. // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Львів. – Т. 1. Археологія та антропологія. – С. 263–308.

Бреская О.

- 2007 Введение в пограничную теорию // Перекрестки. Журнал исследований восточноевропейского пограничья. – Вильнюс. – № 1–2. – С. 143–155.

Войтович Л.

- 1998 Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів. – Т. 1. – С. 286–294.
- 2004 Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя // Україна в Центрально-Східній Європі. – К. – Вип. 4. – С. 105–132.
- 2008 “Баварський географ”: спроба етнологізації населення Центрально-Східної Європи IX ст. // Український історичний журнал. – К. – Вип. 5. – С. 12–34.

Гейштор А.

- 1974 Этническая и региональная общность в польском средневековье // Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII–XIV вв. – М. – С. 51–66.

Головко А.Б.

- 1988 Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – К. – 136 с.

Горский А.А.

- 1997 Баварский географ и этнополитическая структура восточного славянства // Древнейшие государства на территории Восточной Европы. Материалы и исследования 1995 г. – М. – С. 271–287.

Григорьев А.В.

- 2000 Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным. – Тула. – 265 с.

Добровольская М.В.

- 2010 К методике изучения материалов кремации // КСИА РАН. – М. – Вип. 224. – С. 85–97.

Довгань П.

- 2006 Бужани як етнічний та державотворчий чинник у давній історії України // Вісник Інституту археології ЛНУ імені Івана Франка. – Львів. – Вип. 1. – С. 46–57.

Исаевич Я.Д.

- 1972 “Грады Червенские” и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец IX – начало XI вв.) // Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья. Киевская Русь и ее славянские соседи. – Москва. – С. 107–124.
- 1982 Древнепольская народность и ее этническое самосознание // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М. – С. 144–166.

Конча С.

- 2007 “Лензяни” в контексті Київської Русі // Збірник наукових праць науково-дослідницького інституту українознавства. – К. – Т. XV. – С. 256–270.
- 2008 “Лензяни” та поляни // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство. – К. – Вип. 12. – С. 47–49.

Королюк В.Д.

- 1964 Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. – М. – 384 с.

Кучинко М.

- 2000 Етно-плеємінна ситуація на північноволинських землях в період раннього середньовіччя // Давня і середньовічна Україна. – Кам’янець-Подільський. – С. 252–259.
- 2009 Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X–XIV ст. – Луцьк. – 528 с.

Майоров А.В.

- 2006 Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона. – СПб. – 212 с.

Милян Т.

- 2009 Населення верхів'їв Західного Бугу середини I тис. н.е.: дуліби чи лендзяни? // Наукові студії: збірник наукових праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Львів; Винники. – Вип. 2. – С. 39–51.

Моця О.

- 1996 Південно-західні кордони Київської Русі за матеріалами поховальних пам'яток // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. – Rzeszów. – S. 91–96.
- 2000 Замки Київської Русі як соціальний тип поселень // Україна в Центрально-Східній Європі. – К. – Вип. 1. – С. 22–37.
- 2006 Рівні етнічної самосвідомості давньоруського населення // Український історичний журнал. – К. – № 2. – С. 4–11.
- 2007 Південна “Руська земля”. – К. – 262 с.

Назаренко А.В.

- 1993 Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков. Тексты, перевод, комментарий. – М. – 240 с.

Овчинников О.

- 1994 Від полісу до бургу. Модель розвитку міст Прикарпаття // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. – Львів. – С. 25–26.

Рудий В.А.

- 2003 Перемишльська земля (IX–сер. XIV ст.). – Тернопіль. – 208 с.

Русанова И.П., Тимощук Б.А.

- 2007 Языческие святилища древних славян. – М. – 304 с.

Сухомлинов О.

- 2008 Культурні пограниччя: новий погляд на стару проблему. – Донецьк. – 212 с.

Тимощук Б.О.

- 1995 Східні хорвати // МДАПВ. – Львів. – Вип. 6. – С. 214–218.

Томенчук Б.

- 1999 Три періоди розвитку історичної топографії давнього Галича // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі. – К.; Львів. – С. 299–307.
- 2001 Річкові шляхи в геополітичних зв'язках народів Центральної і Східної Європи доби Середньовіччя (за Баварським Географом) // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. – Львів – С. 211–219.
- 2006 Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. – Івано-Франківськ. – 328 с.

Филипчук М.А.

- 2007 Рятівні археологічні розкопки на городищі с. Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл. // Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Львів. – Вип. 2. – С. 113–136.
- 2008 Райковецька культура в українському Прикарпатті: хронологія і періодизація // Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Львів. – Вип. 3. – С. 68–135.
- 2009 Структура Пліснеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час // Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Львів. – Вип. 4. – С. 3–21.
- 2010 Попередні результати дослідження культового місця слов'янського часу на території Пліснеського археологічного комплексу в 2009 р. // Вісник Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. – Львів. – Вип. 5. – С. 135–169.

Хаусхофер К.

- 2003 Границы в их географическом и политическом значении // Классика геополитики. XX век / Сост. К. Королев. – М. – С. 227–598.

Archeologia Roztocza...

- 2005 Archeologia Roztocza. Krajobraz przyrodniczo-kulturowy. – Lublin. – 127 s.

Badania archeologiczne...

- 2006 Badania archeologiczne na Polesiu Lubelskim / Pod. red. E. Banasiewicz-Szykuły. – Lublin. – 153 s.

Jaworski K.

- 2005 Grody w Sudetach. – Wrocław. – 353 s.

Fokt K.

- 2003 Chorwacja Północna – między rzeczywistością, hipotezą a legendą // Acta Archeologica Carpathica. – Kraków. – T. XXXVIII. – S. 137–155.
2004 Zagadka plemion z nad Bugu, Sanu, Dniestru i Styru // Przegląd historyczny. – Warszawa. – T. XCV. – Z. 4. – S. 441–456.

Labuda G.

- 1996 Narodziny polsko-ukraińskiej granicy etnicznej w polskiej historiografii // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. – Rzeszów. – S. 9–17.

Lehr-Splawiński T.

- 1961 Najstarsze nazwy plemion polskich w obcych źródłach // Język Polski. – Warszawa. – T. XLI. – Z. 4. – S. 263–268.

Maruszczak H.

- 1999 Grodzisko Biała Góra w Majdanie Górnym, pow. Tomaszów, woj. lubelskie // Archeologia Polski Środkowo-Wschodniej. – Lublin. – T. IV. – S. 154–164.

Ossowski S.

- 1984 O ojczyźnie i narodzie. – Warszawa. – 152 s.

Parczewski M.

- 1991 Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. U źródeł rozpadu Słowiańszczyzny na odłam wschodni i zachodni. – Kraków. – 91 s.
2003 Problem Lędzian a kształtowanie się polsko-ruskiej rubieży etnicznej // Civitas Schinesghe cum pertinentiis / Red. W. Chudziak. – Toruń. – S. 151–165.

Początki sąsiedztwa...

- 1996 Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu / Red. M. Parczewski, S. Czopek. – Rzeszów. – 336 s.

Pogranicze polsko-ruskie...

- 2009 Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie / Red. E. Banasiewicz-Szykuła. – Lublin. – 168 s.

Poleski J.

- 1996 Grody plemienne i wczesnopaństwowe w Małopolsce // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. – Rzeszów. – S. 109–119.

Słowianie Wschodni...

- 2008 Słowianie Wschodni w dorzeczu Wieprza i Bugu / Red. J. Libera. – Łęczna. – 107 s.

**Віталій ЛЯСКА,
Ярослав ПОГОРАЛЬСЬКИЙ**